O‘RTA OSIYO TARIXIGA OID ILK YOZMA MANBALAR

Choriyev Shohruh Elmurod o‘g‘li
Osiyo xalqaro universiteti
tarix mutaxassisligi 1-kurs magistranti
shohruhchoriyev0@gmail.com

Qabul qilindi: 13.01.2026
Ko‘rib chiqildi: 14.02.2026
Tasdiqlandi: 16.02.2026

Kalit so‘zlar:
O‘rta Osiyo, qadimgi manbalar, Avesto, Behistun bitiklari, Gerodot, Strabon, Sima Szyan, manbashunoslik

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘rta Osiyo tarixiga oid eng qadimgi yozma manbalar manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Xususan, zardushtiylikning muqaddas kitobi, qadimgi fors podshohlarining bitiklari, yunon-rim tarixchilari asarlari hamda qadimgi xitoy yilnomalari asosida hududning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti yoritiladi. Tadqiqotda mahalliy va xorijiy olimlarning qarashlari ham qiyosiy tarzda ko‘rib chiqiladi.

O‘rta Osiyo insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi markazlaridan biri bo‘lib, uning tarixi haqidagi dastlabki yozma ma’lumotlar diniy, siyosiy va tarixiy asarlar orqali bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar orasida eng qadimgilaridan biri zardushtiylikning muqaddas kitobi — Avesto hisoblanadi. Tadqiqotchilar, jumladan, rus olimi S.P. Tolstov (1948) hamda o‘zbek tarixchisi A. Asqarov (2007) Avestoni miloddan avvalgi I ming yillik boshlariga oid manba sifatida baholaydilar. Avestoda So‘g‘d, Xorazm, Baqtriya kabi hududlar tilga olinib, ularning ijtimoiy tuzumi, diniy qarashlari va qadimgi etnik tarkibi haqida muhim ma’lumotlar beriladi.

Qadimgi fors podshohlarining toshbitiklari ham O‘rta Osiyo tarixini o‘rganishda muhim manba sanaladi. Ayniqsa, Doro I davrida yaratilgan Behistun bitiklari (mil.avv. 520–518-yillar) hududdagi satrapliklar, jumladan Baqtriya va So‘g‘diyonaning siyosiy maqomi haqida aniq ma’lumot beradi. Nemis olimi G. Rawlinson (1846) va keyinchalik E. Herzfeld (1935) ushbu bitiklarni ilmiy jihatdan o‘rganib, ularning tarixiy ahamiyatini asoslab berganlar. Behistun yozuvlari qadimgi fors, elam va akkad tillarida bitilgani bilan ham qimmatli hisoblanadi.

O‘rta Osiyo haqida qadimgi yunon tarixchilari ham qimmatli ma’lumotlar qoldirganlar. Gerodot (mil.avv. V asr) o‘zining Tarix asarida massagetlar, saklar va boshqa ko‘chmanchi qabilalar haqida yozadi. Ularning urf-odatlari, harbiy san’ati va turmush tarzi haqidagi ma’lumotlar bugungi tarixshunoslik uchun muhimdir. Shuningdek, Strabon (mil.avv. I asr – milodiy I asr) o‘zining

Geografiya asarida Baqtriya, So‘g‘diyona va Xorazm haqida geografik va etnografik tavsiflar beradi. Akademik V.V. Bartold (1928) yunon manbalarining O‘rta Osiyo tarixini tiklashdagi ahamiyatini alohida ta’kidlagan.

Qadimgi Xitoy yilnomalari ham O‘rta Osiyo tarixini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Xitoy tarixchisi Sima Szyan (mil.avv. II–I asrlar) tomonidan yozilgan Shiji asarida Dayuan (Farg‘ona), Kangyuy (Qang‘ davlati) va Daxia (Baqtriya) haqida ma’lumotlar beriladi. Keyingi xitoy yilnomalari — “Hanshu” va “Hou Hanshu” asarlarida ham O‘rta Osiyo davlatlari bilan diplomatik va savdo aloqalari tasvirlangan. Xitoyshunos olim A. N. Bernshtam (1951) hamda zamonaviy tadqiqotchi B. A. Litvinskiy (1981) bu manbalarni arxeologik topilmalar bilan solishtirib, ularning ishonchliligini ilmiy asoslaganlar.

Shuningdek, qadimgi Hind manbalari, jumladan “Mahabharata” va “Ramayana” eposlarida ham shimoliy hududlar haqida bilvosita ma’lumotlar uchraydi. Arab istilosidan keyingi davrga oid yozma manbalar esa keyingi bosqich tarixini yoritadi, biroq ilk yozma manbalar asosan diniy matnlar va podshohlik bitiklaridan iborat bo‘lgan.

Umuman olganda, O‘rta Osiyo tarixiga oid ilk yozma manbalar ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli xarakterga ega. Ular diniy, siyosiy va geografik mazmunga ega bo‘lib, hududning qadimgi davrdagi etnik tarkibi, davlat tuzumi va madaniy taraqqiyotini o‘rganishda asosiy manba vazifasini bajaradi. Bu manbalarni arxeologik topilmalar bilan uyg‘un holda o‘rganish tarixiy haqiqatni yanada aniqroq tiklash imkonini beradi.

Qadimgi turkiy bitiklar ham mintaqa tarixining ilk yozma dalillari hisoblanadi. Xususan, Orxon-Yenisey bitiklari VIII asrga mansub bo‘lib, ular Turk xoqonligi davridagi siyosiy voqealarni yoritadi. Bu bitiklarni birinchi bo‘lib daniyalik olim V. Thomsen 1893-yilda o‘qishga muvaffaq bo‘lgan. Keyinchalik rus turkologi S.E. Malov (1951) va o‘zbek olimi G‘. Abdurahmonov (1971) ularni lingvistik va tarixiy jihatdan tadqiq etganlar. Ushbu yozuvlar davlat boshqaruvi, harbiy yurishlar va turkiy jamiyatning siyosiy mafkurasi haqida qimmatli ma’lumot beradi.

Arman va suryoniy manbalari ham O‘rta Osiyo haqida ma’lumot beradi. Masalan, arman tarixchisi Movses Xorenatsi (V asr) o‘zining Armaniston tarixi asarida saklar va boshqa sharqiy qabilalar haqida yozgan. Shuningdek, suryoniy yilnomalarida eftaliylar va turk qabilalari haqida qisqa ma’lumotlar uchraydi. Bu manbalar bevosita mintaqada yaratilmagan bo‘lsa-da, tashqi kuzatuv nuqtayi nazaridan tarixiy voqealarni yoritadi.

Ilk islom davri muarrixlari asarlari ham O‘rta Osiyoning VII–IX asrlar tarixini o‘rganishda asosiy yozma manbalar sirasiga kiradi. Arab tarixchisi At-Tabari (839–923) o‘zining Tarix ar-rusul val-muluk asarida Movarounnahrning fath etilishi jarayonini batafsil tasvirlagan. Shuningdek, Al-Balazuriy (IX asr) tomonidan yozilgan Futuh al-buldan asarida arab qo‘shinlarining mintaqadagi harbiy yurishlari haqida muhim ma’lumotlar beriladi. Akademik I. Yu.

Krachkovskiy (1946) arab manbalarining Markaziy Osiyo tarixini tiklashdagi ahamiyatini alohida ta'kidlagan.

Shuningdek, Xitoy buddaviy rohiblari sayohatnomalari ham muhim manba hisoblanadi. Masalan, Xuanzang (VII asr) o'z safar xotiralarida Samarqand va Buxoro hududlari haqida yozgan. Uning qaydlari diniy hayot, shaharlar infratuzilmasi va aholi turmush tarzi haqida muhim ma'lumot beradi.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan, ushbu yozma manbalar o'zaro qiyosiy tahlil qilinishi zarur. Chunki har bir manba ma'lum siyosiy yoki diniy pozitsiyadan kelib chiqib yozilgan. Zamonaviy tarixshunoslikda (E. Rtveladze, 2001; R. Frye, 1996) bu manbalar arxeologik topilmalar bilan uyg'un holda o'rganilib, tarixiy rekonstruksiya jarayonida kompleks yondashuv qo'llanilmoqda.

Xulosa. O'rta Osiyo tarixiga oid ilk yozma manbalar hududning qadimgi davrdagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Avesto, Behistun bitiklari, yunon-rim tarixchilari asarlari hamda xitoy yilnomalari bir-birini to'ldiruvchi manbalar sifatida tarixiy jarayonlarni kompleks ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Zamonaviy tarixshunoslikda bu manbalarni tanqidiy yondashuv asosida o'rganish O'rta Osiyoning jahon sivilizatsiyasidagi o'rnini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent, 2007.
2. Bartold V.V. Turkiston mongollar istilosi davrida. – Moskva, 1928.
3. Bernshtam A.N. Drevnyaya Fergana. – Moskva, 1951.
4. Herzfeld E. Altpersische Inschriften. – Berlin, 1935.
5. Litvinskiy B.A. Drevnie gosudarstva Sredney Azii. – Moskva, 1981.
6. Tolstov S.P. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii. – Moskva, 1948.
7. Herodotus. The Histories. – Translated editions.
8. Strabo. Geography. – Classical editions.
9. Sima Qian. Shiji (Records of the Grand Historian). – Classical Chinese editions.